

Дмитро Айналов

МАРМУРИ ТА ІНКРУСТАЦІЇ КИЄВО-СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ І ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ¹

Старожитності Києва, незважаючи на те, що вони широко відомі, однак являють собою такі пам'ятки, які не в усіх випадках уведені в коло наукового методологічного знання, і мине, ймовірно, немало часу, доки ці старожитності складуть наукову галузь, пов'язану із загальною наукою середньовічного мистецтва.

Найбільше поталанило в науковому плані Київським дорогоцінним скарбам, частково мозаїкам і фрескам. Вони досліджені науково з погляду методології й уведені в коло інтересів європейської науки. Менше досліджена архітектура, ще менше – мармурові прикраси: колони церкви, мармурові інкрустації підлог і стін, мармурові облицювання, саркофаги і рельєфні плити. Мармурові інкрустації стін і підлог, що являють собою одну з галузей мозаїки, але в більш простому вигляді, до цього часу не привертати до себе увагу спеціалістів, так само як і різноманітні мармури іншого призначення.

Не можна не помітити, проте, що сам принцип давнього будівництва вимагає вивчення і цих галузей давнього мистецтва, оскільки основні маси храму, як архітектурного цілого, покривались мармуровим облицюванням та інкрустаціями з художніми цілями, і гармонія цілого досягала настільки ж зв'язком архітектурних форм з живописним прикрашанням, як і зв'язком їх з облицюванням та інкрустаціями.

Принцип візантійської архітектури X–XI ст., успадкований нею ще від античної давнини, полягав у тому, що будівля храму мала поєднувати в собі різноманітний багатокольоровий живопис з облицюванням стін і підлог різноманітними мармурами та інкрустаціями, себто, іншими словами, храм, як і палац, поєднував дві галузі прикрас: поліхромію і полілітію. Само собою зрозуміло, що лише вивчаючи обидва боки прикрашення храмових споруд можливо отримати про них належну уяву.

Московське археологічне товариство знайшло можливим виділити мені кошти для вивчення мармурових уламків та інших прикрас київських церков. Я знайшов найсерйозніше заохочення з боку голови Товариства графині Уварової і в цьому повідомленні хочу викласти результати

¹ Переклад українською мовою та підготовка до друку Д. Гордієнка.

моєї роботи в Києві влітку 1901 року. Незважаючи на те, що покладене на мене завдання стосувалось лише одного Києво-Софійського собору, я маю можливість зробити деяке повідомлення і щодо старожитностей Десятинної церкви та підготувати до видання деякі її пам'ятки.

Наскільки б не були мізерні залишки цієї старовинної церкви Києва, що зберігаються в шафі ліворуч від входу, проте і вони заслуговують на повну увагу вже тому, що в цих залишках спостерігається мистецтво X ст. на Русі, позаяк церква закладена в 989, а освячена в 996 р. Фрагменти мозаїк з золотими і синіми кубиками, знайдені в руїнах цієї церкви, свідчать, що храм був прикрашений настінною мозаїкою. Декілька пурпурних квадратиків, чудово відшліфованих, тонко і точно розрізаних, показують, що настінні інкрустації Десятинної церкви були виконані досконало і з великою майстерністю, невідомою в Києво-Софійському соборі. Залишок фрески, що являє собою залишок голови якогось святого, скопійований мною у фарбах, дає чітке уявлення про здобутки фрескового живопису X ст. Строгість візантійського стилю супроводжується тут широкими формами обличчя, великими виразними очима, ретельним опрацюванням і навіть промалюванням тіней, червоними контурами повік і блідно-рожевим кольором обличчя.

Уламки мармурових і шиферних (червоних) плит не менше цікаві. Вони доказують, що храм у X ст. мав такі самі червоного шиферу облицювання хорів, як і Києво-Софійський собор, але мав також і рельєфні плити з білого проконеського мармуру, дуже уважного і майстерного різця. Деякі фрагменти білих мармурових плит за тонкістю різьби і деякій заокругленості рельєфів, себто, іншими словами, їх пластичності, перевершують площинну різьбу рельєфів Ярославової гробниці.

Підлога Десятинної церкви зберегла значну частину свого давнього настилу, що складається з невеликих квадратних плит білого мармуру і червоного шиферу, і являє собою широкий простір шахового малюнку. Важливіше, однак, те, що він зберіг досить велику частину інкрустації килимового малюнку. Ця інкрустація виконана різнокольоровими мармурами, між якими особливо цікавими є: ліловий пурпур, зелений чи *verde antico*, білий мрамур з прожилками, потім різноманітні різновиди плямистого мармуру. Продовгуватий чотирикутний килим немов би лежить на підлозі, обведений широким бордюром пурпуру. В середину його вписаний круг, чи омфалій, викладений концентричними смугами різнокольорового мармуру і дрібним візерунком мозаїчної інкрустації. В середині омфалія, в його центр включений кружок пурпуру. По чотирьох кутах –

повторені по чверті центрального омфалія і того самого малюнку. По боках чотирикутника йдуть дві доріжки, викладені з шестикутних продовгуватих білих і червоних вперемішку плиток. Далі знову повторені чотирикутники, але більш простої кладки. Ця єдина мозаїчна підлога, що збереглася в Києві з давнини, заслуговує точного кольорового відтворення і його оприлюднення. Я не наважуюсь видати свій малюнок олівцем. Малюнок цієї килимової мозаїки ще не містить елементів арабських завитків і нагадує простоту античної геометричної орнаментики.

Зверху східної стіни сьогоднішнього храму² вмонтовані частини напису гарним уставом. Історичний музей володіє чудовою гіпсовою копією з фрагментів цього напису і враховуючи те, що напис цей до нинішнього часу ще не прочитаний правильно, потрібно видати добрі фотографії з нього. Напис складається з кількох фрагментів, складених разом у ряд, переплутаних і що не дають зрозумілих окремих слів. Узвичаєне читання цього напису (ὁ θεὸς ἐν μέσῳ αὐτῆς і т. д.) не може бути прийнятним уже з тієї причини, що окремі частини слів: η : ο і ὁ με не трапляються у вище наведеному тексті, що розміщується, як відомо, в Києво-Софійському соборі по бордюру вівтарної арки і, як передають візантійські автори, що знаходився на черепицях церкви св. Софії в Константинополі в такому вигляді: Ὁ Θεὸς ἐν μέσῳ αὐτῆς καὶ οὐ σαλευθήσεται, βοηθήσει αὐτῇ ὁ Θεὸς τὸ πρὸς πρῶτῳ πρῶτῳ³ 'Бог посеред неї, вона не похитнеться; Бог їй допоможе перед світанком'.⁴

Києво-Софійський собор. Щодо мармурів та інкрустацій Києво-Софійського собору, історичні дані є в такій кількості, що значною мірою відновлюється картина минулої величі і краси цього храму, подібного якому, за висловом митрополита Іларіона, "не **вбращетса вь всемь полжнощи земнѣѣмь**". Речові дані дозволяють надати цій картині характеру достовірності.

Автори XVI і наступних століть згадують про прикраси храму, що складались з мармуру і мозаїчних інкрустацій, а Гейденштейн, секретар короля Сигізмунда (в 1596 р.) бачив цілим *притвор*, колони з пур-

² Мається на увазі так звана Стасівська церква, знищена більшовиками в 1928 р.

³ Напис подається у реконструкції А. Білецького. Див.: *Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской. М., 1960, с. 162. У публікації Д. Айналова він виглядав таким чином: Ὁ Θεὸς ἐθεμελίωσεν αὐτήν, καὶ οὐ σαλευθήσεται βοηθήσει αὐτῇ ὁ Θεὸς τὸ πρὸς πρῶτῳ πρῶτῳ. Вчений подавав напис Константинопольської Софії за виданням: *Banduri A.* Imperium orientale sive antiquitates Constantinopolitanae. Paris, 1711, lib. IV, 63.

⁴ Переклад із зауваженням С. Аверинцева. Див.: *Аверинцев С.* До з'ясування смислу напису над конхою центральної апсиди Софії Київської // Аверинцев С. Софія – Логос. Словник. 3-є видання. К., 2007, с. 280–317.

⁵ *Молдован А.М.* "Слово о законе и благодати" Илариона. К., 1984, с. 97.

пуру, мармуру і алебастра⁶. В цих повідомленнях важливо те, що зовнішній вигляд Києво-Софійського собору, так само як і внутрішнє його оздоблення, змальовуються в іншому вигляді, ніж той, який храм являє на сьогодні. Мармурові залишки, що розташовуються в колишній хрещальні собору, для відновлення вказаного притвору являють собою особливу цінність. Обміри цих уламків і визначення їх первісного призначення приводять до важливих результатів.

Опис фрагментів, обмірних і співставлених, де це було можливо, між собою, привів мене до необхідності зробити деякі малюнки і зняти з предметів фотографію, що відображає фрагменти в тому вигляді, як вони були розміщені турботливою рукою А. Прахова, що оцінив безумовне їх наукове значення⁷.

1) На перших трьох полицях біля стіни лежать 5 кусків мармурового бордюру на декілька профілів, гладко стесані зі зворотного боку з дірочками для прикріплення їх. Правильний згин по радіусу цих кусків бордюру доказує приналежність його до облицювання якоїсь арки. Один шматок, що лежить на третій полиці і являє собою цілковиту спорідненість по фактурі з самим бордюром, але рівний, без згину, очевидно можна вважати частиною пілястра, що продовжував облицювання арки знизу.

На двох інших полицях лежать капітелі, що відрізняються розмірами, формами і оздобленням.

2) Велика капітель з хрестом і гілками по його боках; має 43,34 см⁸ зверху і 22,23 см (зі втулкою) знизу.

2^a) Уламок точно такої самої за фактурою і розмірами капітелі, але без двох ліній профілю по верхньому бордюру.

3) Капітель корзинкового типу з рівнораменним хрестом у колі і гілками аканта по кутах і по бокових його сторонах. Зверху 38,89 см, знизу 28,89 см ширини.

4) Той самий тип капітелі з таким самим оздобленням і однаковий з № 3 фактурою, але 37,78 см зверху і 28,89 см висоти, втулка висотою 2,22 см.

5) Та сама фактура і оздоблення, 30 см зверху, висота з втулкою 25,56 см.

6) Та сама фактура, оздоблення і форма, 33,34 см зверху, 22,23 см висоти.

⁶ Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897, с. 138.

⁷ Див. публікацію І. Преловської у цій збірці.

⁸ Розміри переведені у метричну систему з точністю до другого знака після коми.

Всі шість капітелей за своїми розмірами, і, відповідно, за своєю приналежністю колонам, які вони прикрашали, поділяються на чотири групи і свідчать про чотири різновиди колон. Товщина колон відповідала (у верхній частині) нижньому розміру капітелей, себто 22,23; 28,89 см, і менше в діаметрі.

7) Уламок плити з вапняку (сірого) з висіченим на ній зображенням пальмової гілки. Праворуч видно профілі, що слугували обрамленням плити.

8) Дверний поріг, розбитий на дві частини із білого мармуру. Він зберіг вибоїну для шарнірів і доріжку для колеса від дверей, що ходили на цьому колесі.

9) Плита червоного шиферу на 56,67 см ширини і 86,68 см висоти з розводами і хрестиками. Зламана праворуч. Цілком ймовірно, що це та плита, яка була вставлена на хорах за приділом св. Миколая Мокрого, де нині розміщена дерев'яна різьблена плита.

10) Подібна плита на 68,9 см ширини і 78,9 см висоти з розеткою в колі. Кут з правого боку трішки відбитий.

11) Плита червоного шиферу з розводами і хрестиками, подібна до № 9, але відбитий кут праворуч. На фотографії №№ 10 і 11 розташовані поруч під вікном⁹.

12) Плита, що також, очевидно, являє собою частину порогу з випускним профілем, прикрашеним орнаментом. Висота 106,68 см, ширина 48,9 см.

13) Частина антаблемента на 1 м і 55,58 см довжини і 46,67 см ширини із білого мармуру з опуклим і похиленим назовні фризом, прикрашеним арочками, всередині яких зображені розетки, деревця, листки, голготські хрести та хрести на кулі. Витончена і правильна робота. Нижче названого фриза, що являє собою в архітектурному плані карниз, іде низка профілів. Поверхня плити грубо вирівняна, що вказує на її призначення для товщини стіни над колонадою. Ця чудова за збереженістю і виконанням плита із цілого блоку мармуру могла належати до вівтарної огорожі. Один край її розрізаний рівно, що вказує на існування її продовження у вигляді другого подібного ж блоку. Дверні карнизи зазвичай бувають по краях зрізані косо до низу.

14) Дверний укіс з профілем у формі шеколди, до якої притулялись двері на 2 м і 42,25 см, шириною на 58,9 см, товщиною на 26,67 см. З двох кусків. Боки скошені.

⁹ Самі фотографії Д. Айналов не наводить.

15) Фрагменти пілястрів дверних на декілька профілів. Могли слугувати для вівтарної огорожі і її входів. Споріднені з фрагментом пілястра, описаного в № 1.

16) Плита для помосту, з трьох кусків, що лежать під шиферними плитами біля стіни під вікном. Бік її профільований.

17) Дверний антаблемент, що лежить зверху дверного укосу і являє собою дверний випускний карниз. Як і плита № 13, має необроблені, а лише грубо зглажені поверхні. Довжина 1 м 55,58 см, товщина 13,34 см, ширина 51,12 см. Виступ карниза прикрашений трьома хрестами, з'єднаними стрічкою. Це оздоблення розміщується нині ближче до зламу, але мало розташовуватись у центрі карниза. З усього можна висувати, що карниз був довшим і приблизно співпадав з довжиною дверних укосів, які описані нижче, але само собою зрозуміло, що він мав бути дещо довшим останніх.

18) Один з дверних укосів, що лежить поруч з такими самими масивними дверними устоями чи стояками, має 1 м і 48,91 см у довжину. Його краї, що лежать на краях стояків, зрізані косо. По кінцях збереглись дві круглі дірки з залізними обідками, що слугували для дверних шарнірів. Описуваний укіс – верхній, позаяк нижні не мали бути зрізані по краях.

19) Два уламки блока, однорідні з № 18 і з № 14.

20) Уламок колони на 120 см довжини, 55,56 см у діаметрі з діркою для скрепи. Діаметр взято разом з бордюром колони. Сірого прожилкуватого мармуру.

21) База колони. Безумовно виготовлена для великих колон, у розмірах № 20. Ширина нижнього квадрата 71,12 см. Діаметр приймача колони 53,9 см, що цілком відповідає діаметру колони без бордюру.

22) Дві колони, що лежать у дворі, надзвичайно цікаві, позаяк одна з них абсолютно ціла. Розміри цієї колони такі: 3 м, 50,04 см довжини, горішній діаметр 48,9 см, долішній 57,9 см. Колона з відламаним верхом на 2 м і 46,7 см довжини. Діаметр долішній 57,9 см. На обох колонах збереглись на боках вибоїни, очевидно, для залізних зв'язок чи перил (?), а, можливо, й інших потреб.

Перераховані мармурові фрагменти поділяються на дві групи. До першої групи потрібно віднести капітелі, залишки від облицювання арки, дверні пілястри і антаблемент з арочками. Всі ці фрагменти виготовлені в однорідних розмірах, не утворюють масивів, і за технікою, більш вишуканою і тонкою, тим більше об'єднуються в одну групу.

Друга група складається з низки великих і масивних блоків, у зв'язку з якими мають бути і колони та база, що збереглись. Вказані раніше капітелі

могли прикрашати, як відмічено, колони не більше 22,23 см, 28,89 см у діаметрі. Капітелі, що прикрашали збережені колони, не збереглись.

Відомості про існування портика західного входу цілком підтверджуються, на мою думку, другою групою фрагментів. Колони і база належали до цього вхідного портику, і нинішня його висота цілком співпадає з висотою в давнину. Гейденштейн бачив не тільки мармурові колони, але і пурпурні, і алебастрові¹⁰. Ці колони були, очевидно, вкрадені з храму в період уніатського панування, і їх потрібно шукати в католицьких костелах південно-західного краю, а, можливо, і в Києві. Серед різноманітних безформних уламків мармурів, знайшовся лише один мізерний шматочок пурпуру, ретельно відшліфований з одного боку, але не приналежний до колони.

Дверні стояки, укуси і карниз з хрестами являють собою залишки облицювання як мінімум двох дверних входів у храм, а існування фрагментів дозволяє припустити, що всі троє дверей, що ведуть у храм з західного боку, були облицьовані мармуром за традицією візантійської архітектури, і що теперішні входи у вигляді арок прольотів являються пізнішими переробками. Таким чином, західний фасад храму св. Софії має бути відновлений за звичайним планом візантійських храмів, що мали колончатий притвор, із якого всередину храму вели троє масивних дверей, облицьованих мармуром.

Повідомлення католицького єпископа Верещинського (1595 року) щодо зовнішнього вигляду храму змушують припустити, що і стіни з зовнішнього боку були облицьовані якимось каменем. Він оповідає, що весь храм був споруджений “із каменю, схожого на халкедон”, а ці дані вказують на те, що він бачив якесь облицювання стін. Дійсно, сказавши про зовнішність храму, він продовжує: “але і в середині замість живопису він був прикрашений зображеннями святих ликів із золотих і емальованих камінчиків...”¹¹. Наявність на зовнішніх стінах храму широких червоного шиферу карнизів вказує на те, що вони мали відігравати службову роль і слугували для підтримання облицювання. Відомо, що в епоху уніатського панування багато мармуру і облицювання було зірвано зі своїх місць, і вони пішли на прикрашення уніатських церков.

Таким чином, зовнішність храму потрібно уявляти собі не в теперішньому вигляді зі стінами, що мають нерівні і шерехуваті поверхні, а в такому самому вигляді, як і зовнішність багатих візантійських храмів, себто з гарними рівними лініями профілів і кутів, з рівними полірова-

¹⁰ Див.: *Петров Н.И.* Указ. соч., с. 138.

¹¹ Цит. за: Там же, с. 137.

ними, облицьованими мармуром стінами, прикладом чого може бути церква св. Марка у Венеції.

Зі всього багатства інкрустацій і мозаїчних підлог, які існували ще в часи Павла Алепського, до нині збереглися лише нікчемні залишки в нижніх частинах вівтарної апсиди і на давньому митрополичому кріслі. “Коли входиш у храм через західні двері, – розповідає цей надто уважний очевидець, – то перед твоїми очима відкривається підлога хороса (себто самої церкви – *Д. А.*), зроблена з дивовижної неймовірно цінної мозаїки, з різноманітними тонкостями мистецтва”¹². Таку саму підлогу він бачив всередині вівтаря і дивувався красі інкрустацій на стінах вівтарної апсиди впереміжку з мармуровими плитами. Підлоги церкви і вівтаря нині чавунні.

Інкрустації на стіні вівтарної апсиди збереглися лише фрагментарно. Вони являють собою довгі стрічки шахового малюнку, набраного з синіх і білих трикутників і квадратиків. По кінцях апсиди праворуч і ліворуч розташовувались викладені інкрустацією хрести з двома свічками всередині ніши. Подібна композиція збереглась лише ліворуч від глядача.

Митрополиче крісло являє собою дорогоцінну старовинну пам’ятку, що збереглась до нашого часу ще досить добре. Він складається з трьох мармурових білих плит, але пофарбованих тепер коричневою фарбою, з яких одна прилягає до стіни, утворюючи спинку, а дві інші виступають вперед подібно до перил косо зрізаними верхніми краями. Як спинка, так і перила інкрустовані вглибину різнокольоровими камінчиками. Верх спинки у вигляді півкола втратив всі свої прикраси, але поле спинки зберегло завитки орнаменту і лише круглі, досить крупні, вставлені всередину завитків, умбони були вирвані в невідомий час.

Говорячи про мармури та інкрустації Києво-Софійського собору, не можна обминути мовчанням давню пам’ятку, що належить до роду описуваних старожитностей, – Ярославової гробниці, щодо якої мені вдалося зробити декілька важливих спостережень. Невидана до цього часу в чітких і точних фотографіях і відома переважно в малюнках академіка Ф. Солнцева, ця пам’ятка до цього часу описується неточно і залишається недослідженою з протилежного боку, що прилягає до південної стіни, біля якої вона стоїть. Птахи на деревах сидять торкаючись гілок, а не ліній чотирикутників, які прийнято вважати за басейни. Вони звертають дзьоби до пташенят, що сидять у гніздах на вершинах дерев. Пташенята і гнізда

¹² Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алепским / Пер. с араб. Г. Муркоса. – Вип. 2: От Днестра до Москвы. М., 1897, с. 69.

відсутні на малюнках Ф. Солнцева. Окрім того, від чотирикутників, що вважаються басейнами, лише на лівій стороні іде одна стрічка вниз від правого кута чотирикутника. На малюнку Ф. Солнцева чотирикутники мають вигляд верхніх частин якихось досить високих поставців, чого немає насправді.

Помітивши, що штукатурка, яка прикривала простір між саркофагом і південною стіною, обвалилась і лише захаращує простір, я наказав сторожу очистити його від сміття і зі свічкою, прикріпленою до довгого дрючка, оглянув цю недоступну раніше поверхню саркофага. Орнаментів, подібних тим, які прикрашають лицевий бік, на ній не виявилось. Поверхня вирівняна, але не заглажена і шерехувата, і являє собою приготовану для різця площу, на якій він устиг уже провести глибокі контури квадратів того малюнку, який мав намір різати і в кутах пройшов своїм довбалом вглибину на пів сантиметра по указаних лініях. Робота залишилась незакінченою, очевидно, з тієї причини, що саме цим боком саркофаг мав бути поставлений до стіни. Важливість цих особливостей саркофага зрозуміла сама собою.